

Stanisław Wiech
(Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce)

Polityka kadrowa wileńskich generałów-gubernatorów w latach 60-tych XIX wieku*

Staff policy of Vilnius generals-governors in the 1860s

Key words: The history of Russia in the 19th century, Lithuania in the 19th century, bureaucracy, Vilnian generals-governors

Summary: In the 1860s, a thorough exchange of civil servants in the state administration of the Lithuanian and Belorussian Governorates was carried out. The exchange was conducted according to nationality, religion, language and territorial criteria. Several thousand different kinds of officials were dismissed. The main inspirers of these changes were Vilnian generals-governors: Mikhail Muravyov and Alexander Potapov. The exchange of clerical staff has been undertaken due to political reasons (as a repression towards the Polish society), as well as due to the ambitions of Vilnius generals-governors, who were trying to use the changes in the administrative corps to strengthen their position and influence. The selection of state administration personnel contributed to the creation of a new type of a official on the western frontiers of the Russian Empire: a political missionary, promoter and defender of Russian values, a promoter of Russian culture and the Orthodox faith. The staff policy of Vilnian generals-governors has led to strengthening the course of reaction and repression in Russia's domestic policy.

Кадровая политика виленских генералов-губернаторов в 1860-х гг

Ключевые слова: история России, XIX век, Литва, бюрократия, виленский генерал-губернатор, польское дело

Аннотация: В 1860-х гг. была проведена глубокая обмена чиновничьих кадров в администрации литовских и белорусских губерний. Чистка была проведена в соответствии с национальными, религиозными, языковыми и территориальными критериями. Уволено несколько тысячей разного рода чиновников а главными зачинщиками этих бурных перемен были виленские генерал-губернаторы: Михаил Муравьев «Вешатель» и Александр Потапов. Обмена чиновничьих кадров выплывала из политических причин – преследований польского общества, как и амбиций виленских генерал-губернаторов, которые этим процессом пытались пользоваться для укрепления

* Tekst powstał przy wsparciu finansowym Narodowego Centrum Nauki, program Opus 7, nr umowy UMO-2014/13/B/HS3/04964.

своих позиций и расширением круга влияний. Отбор персонала государственной администрации способствовал формированию нового типа чиновника на западных окраинах Империи: политического миссионера, пропагатора и защитника русского дела, носителя российской культуры и православной веры. Кадровая политика виленских генерал-губернаторов привела к усилению направления реакции и преследований во внутренней политике России.

Sytuacja i zmiany społeczno-polityczne w guberniach litewsko-białoruskich w latach 60-tych XIX wieku w zasadniczy sposób zmieniły politykę kadrową wileńskich generałów-gubernatorów. Ożywienie polityczne początku lat 60-tych, manifestacje religijno-patriotyczne, tworzenie konspiracji niepodległościowej, wybuch powstania styczniowego, pacyfikacja polskiego zrywu niepodległościowego, wzmożenie represji politycznych, narodowościowych, ekonomicznych i religijnych – wszystko to miało większy lub mniejszy wpływ na dynamiczne przeobrażenia w składzie personalnym rosyjskiej administracji państwowej w guberniach litewsko-białoruskich.

Obok zewnętrznych czynników stymulujących fluktuacje w kadrach administracyjnych niebagatelne znaczenie na charakter, kierunki i skalę rozład personalnych odgrywali zarządcy sześciu guberni Kraju Północno-Zachodniego, którzy od czasów Murawjowa uzyskali szerokie pełnomocnictwa w zakresie kształtowania i formowania podległego sobie korpusu urzędniczego. W grupie pierwszych czterech wielko-rządców pełniących od czasów powstania styczniowego urząd wileńskich generałów-gubernatorów pełniących największy wpływ na zmiany w strukturach administracyjnych Kraju Północno-Zachodniego odegrali Michaił Murawjow oraz Aleksander Potapow.

Jednym z głównych celów, jakie postawił sobie Murawjow wraz z objęciem w maju 1863 r. urzędu wileńskiego generała-gubernatora, była demonstracja siły administracji państwowej, dzięki której zamierzano przyspieszyć pacyfikację ruchu powstańczego oraz sterroryzować społeczeństwo. Realizację tego celu Murawjow rozpoczął od reorganizacji struktur i składu administracji państwowej polegające głównie na wymianie kadr i wzmocnieniu władzy wojskowo-policyjnej¹. Jeszcze przed przyjazdem do Wilna korzystając z krótkiego okresu przygotowania się do objęcia urzędu skompletował w Petersburgu i Carskim Siole pierwszy zastęp urzędników, współpracowników i najbliższych zaufanych, z którym udał się wkrótce do Wilna. W gronie nowych najbardziej wpływowych i gorliwych wykonawców polityki Murawjowa w guberniach litewsko-białoruskich znaleźli się m.in. dawny pomocnik petersburskiego kuratora awansowany na stanowisko kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego – Iwan Korniłow, były dowódca stacjonującego w Carskim Siole gwardyjskiego batalionu strzelców mianowany na urząd naczelnika tajnej policji – generał-major Aleksiej Szachowski oraz mianowani w późniejszym okresie na urząd pomocnika generała-gubernatora Aleksander Potapow i Aleksander Chruszczow. W nominacjach i ściąganiu współpracowników nie zabrakło wreszcie akcentów nepotycznych. Wkrótce po

¹ Zob. *Записки Сельского Священника*, „Русская старина” 1881, № 1-3, s. 73,74.

objęciu swojego stanowiska Murawjow ściągnął z Riazania do Kowna swojego najstarszego syna² Nikołaja Michajłowicza Murawjowa (1820-1869), który automatycznie mianowany na stopień generała-majora przejął na trzy lata nad gubernią kowieńską pełnię władzy cywilnej i wojskowej (1/13 VIII 1863 r. do 27 VII/ 8 VIII 1866 r). Murawjow do Wilna ściągnął także swojego brata pisarza Andrieja Nikołajewicza, spod którego pióra wyszła wkrótce znamienita w tytule broszura „Rosyjskie Wilno” (Русская Вильна³).

W hierarchii urzędniczej, jak i w systemie zarządzania najważniejsze jednak były zmiany dokonane na stanowiskach gubernatorskich oraz roszady w szeregach naczelników wojennych. Odpowiednia selekcja sprawiła, że otoczenie Murawjowa nabrało surowego wyrazu, gdyż w gronie najbliższych współpracowników i wykonawców znaleźli się przede wszystkim przedstawiciele resortów siłowych (policji i wojska) oraz zwolennicy najbardziej represyjnych i brutalnych metod sprawowania władzy. Wystarczy wspomnieć, że w tym czasie przez urzędy wojennych gubernatorów i naczelników przewinęli się tak znani z wojskowego drylu i zaprowadzania wojennej dyscypliny dygnitarze, jak rezydujący w Wilnie generał Wsiewołod F. Paniutin⁴, pilnujący porządku w Mińsku gen. Wasilij I. Zabołocki⁵, osadzony w Grodnie gen. Iwan N. Skworcow⁶, mianowany do Kowna gen. Wasilij B. Engelhardt⁷, czy tłumiący powstanie w guberni mohylewskiej generałowie Aleksander P. Beklemiszew i Władimir W. Jaszwil.

Na niższych szczeblach administracji Murawjow gruntowną wymianę kadr oraz systematyczne zwalnianie z urzędów prowadził pod pretekstem walki z „opólczeniem administracji”, słabymi efektami prac, uleganiem polskiemu wpływowi oraz niewłaściwym pojmowaniem rosyjskich interesów państwowych⁸. Pierwsze ukazy oczyszczające administrację ze szkodliwego elementu wydał Murawjow 22 VI 1863 r., kiedy to zakazał szlachcie polskiej pełnienia jakichkolwiek funkcji w gminach wiejskich. Rუსyfikacji urzędów gminnych służył także okólnik z 23 VI 1865 r. nakazujący zwolnienie wszystkich Polaków z urzędów pisarzy⁹.

² Michaił Murawjow miał trzech synów: Nikołaja – gubernatora w Wiatce i Riazaniu, zwane-go Murawjow-Kowieński, Leonida (1821-1881) – pracownika Ministerstwa Sprawiedliwości, Wasilija (1824-1848) – sztabs-kapitana oraz córkę Sofię (1833-1880), która wyszła za mąż za Siergieja Siergiejewicza Szeremietiewa (1821-1884).

³ A. Мосолов, *Виленские очерки (1863-1865 гг.)*. (Из воспоминаний очевидца), „Русская старина” 1883, t. 40, декабрь, s. 574, 582-583.

⁴ Wcześniej zajmował stanowisko przewodniczącego komisji śledczej w Dyneburgu.

⁵ W.I. Zabołocki, pełnił ongiś służbę w Królestwie Polskim przy namiestniku Gorczakowie. To z jego rozkazu po raz pierwszy wojsko użyło broni strzelając do manifestantów w Warszawie. Po uwolnieniu z Mińska wrócił do Królestwa wchodząc w skład Komitetu Urządzącego.

⁶ Wcześniej Skworcow pełnił urząd naczelnika IV (Wileńskiego) Okręgu Żandarmerii.

⁷ Engelhard został Murawjowowi polecony przez swojego brata Murawjowa-Karskiego.

⁸ Zob. И.Н. Захарьин, *Воспоминания о службе в Белоруссии. 1864-1870 гг.*: (Из записок мирового посредника), „Исторический вестник” 1884, № 3, s. 545.

⁹ Zob. J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 96.

Selekcji kadr urzędniczych pod kątem kryteriów narodowościowo-wyznaniowych służył także okólnik Murawjowa z 20 lipca/1 sierpnia 1864 r. zakazujący zawierania przez rosyjskich urzędników w guberniach zachodnich związków małżeńskich z osobami nieprawosławnymi. Okólnikowi przyświecała idea odseparowania rosyjskich kadr urzędniczych od wszelkich wpływów i kontaktów z polskim i katolickim otoczeniem. Murawjow wskazywał, że dla sprowadzonych z głębi Rosji urzędników, którzy w większości są kawalerami, szczególnym zagrożeniem jest wstępowanie w związki małżeńskie z katoliczkami. Wobec tego domagał się od gubernatorów, aby ci nie wyrażali zgody na zawieranie takich związków a przepisy te miano szczególnie przestrzegać w przypadku wiejskich pisarzy. Zachętą do zawierania związków z prawosławnymi chłopkami miały być natomiast udzielane urlopy, jak też przyznawane osobiście przez samego Murawjowa świadczenia i dodatki rodzinne¹⁰.

Obliczonym na wzmocnienie i utrzymanie rosyjskości Ziem Zabrzanych był także wysuwany przez Murawjowa postulat przyznania dla ściągniętych z głębi Rosji urzędników przywilejów, wśród których najważniejszym był 50% dodatek do rocznego wynagrodzenia z tytułu miejsca odbywanej służby państwowej¹¹. Przy okazji Murawjow otwarcie przyznawał, że czystki personalne i usunięcie z urzędów wszystkich Polaków, choć wywołały liczne protesty i skargi, były sprawiedliwe, gdyż w przypadku obrony rosyjskich interesów „powinno porzucać się jakakolwiek myśl o człowieczeństwie”. W raporcie do cara pisał „Pora już Rosji i wszystkim Rosjanom przekonać się do tego, że z polskim porządkiem nie można i nie powinno zawierać się przymierza, gdyż bunt powinien na zawsze zginąć, a pokoju z nim być nie może; humanitaryzm i ustępstwa w tym przypadku to przestępstwa wobec Rosji. Oto moje przekonania, wyniesione z doświadczenia nabytego z przebiegu 40-letniego dogłębnego poznawania Kraju Północno-Zachodniego”.

Murawjow odrzucał także składane na ręce Aleksandra II skargi m.in. na sprowadzonych w liczbie około 400 pośredników pokoju obwinianych o naruszenie świętych praw własności, burzenie ładu społecznego czy też szerzenie socjalizmu i nihilizmu¹². Aby udowodnić, że skargi są bezpodstawne, Murawjow twierdził, że podobnego rodzaju kalumnie padały pod adresem wysłanych na Litwę przez cara wojsk gwardyjskich, kłamliwie przecież oskarżanych przez Polaków o rozboje i grabieże. Dowodził ponadto, że jeśli w ciągu dwóch lat w grupie ponad 3 tysięcy rosyjskich urzędników, nauczycieli i duchownych sprowadzonych i zatrudnionych na stanowiskach i urzędach w Kraju Północno-Zachodniego znalazły się osoby nieodpowiednie, co mogło zdarzyć się także w centralnych guberniach Rosji, to szybko były one usuwane z urzędów i zastępowane bardziej godnymi zaufania. Wyrażał jednocześnie przekonanie, że bez udziału rosyjskich działaczy po-

¹⁰ S. Wiech, *Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864-1914). Koncepcje - mechanizmy decyzyjne - realizacji*, t. 1, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864-1868)*, Kielce 2018, s. 226.

¹¹ A. Мосолов, *Виленские очерки (1863-1865 гг.)*. (Из воспоминаний очевидца), „Русская старина” 1883, t. 40, декабрь. s. 613.

¹² E. Woyniłłowicz, *Wspomnienia. 1847-1928*, cz. 1, Wilno, 1931, s. 38; И.Н. Захарьин, *Тени прошлого. Рассказы о бывших делах*, Санкт-Петербург 1885, s. 269-270.

litycznych i zaangażowania kadr urzędniczych, nauczycieli i duchownych dzieło rusyfikacji Ziemi Zabranionych nie zakończy się sukcesem. Przyznawał się wreszcie, że:

modli się do Boga, aby główni działacze i rząd nie fascynowali się ogólnoeuropejskimi ideami humanitaryzmu i jakoby jednorodnością obywateli w całym Cesarstwie. Rząd i działacze powinni czujnie śledzić północno-zachodnie rubieże naszej drogiej ojczyzny, wielokrotnie przynoszące Rosji tak wielkie straty. Nie możemy być tam spokojni do dopóty, dopóki polski element nie będzie ostatecznie zdławiony, a polscy przybysze razem z rosyjskimi renegatami nie poczują, że powinni ulec nie tylko przed siłą oręża, ale także przed moralnym zespoleniem z wielkim rosyjskim narodem, który od wieków po dzień dzisiejszy panuje w Kraju Północno-Zachodnim, stanowiąc jedno nierozzerwalne polityczne ciało. Do tego potrzebni są rosyjscy działacze i ja błagam Waszą Cesarską Mość o zwrócenie uwagi na nieustanne wywyższanie w tym kraju rosyjskiego elementu.

Swoistego rodzaju „wietrzenie kadr” prowadzone w czasach rządów Murawjowa dotknęło nie tylko Polaków. Wystarczy nadmienić, że w Kraju Północno-Zachodnim w 1865 r. z grupy 287 urzędników (213 Rosjan i 74 Polaków) zatrudnionych w wydziale Ministerstwa Dóbr Państwowych za czasów Murawjowa zwolniono 134 osób (ok. 50 % składu), w tym blisko jedną trzecią usuniętych stanowili Rosjanie¹³.

W przekroju dwóch lat sprawowanych przez Murawjowa rządów rotacje w sześciu guberniach litewsko-białoruskich objęły ponad 6000 osób, ściągniętych z różnych stron Rosji i zatrudnionych w różnych wydziałach administracji państwowej, sądowniczej, oświatowej, policyjnej, wojskowej a nawet w resorcie żandarmerii¹⁴.

W tym miejscu warto odpowiedzieć na pytanie, czym wyróżniał się tak mocno wyselekcjonowany i skupiony wokół Murawjowa zastęp urzędników. Wykazywał on przede wszystkim szczególnie rodzaju gorliwości, oddania i lojalności. Nie wynikały one wyłącznie z urzędniczej podległości. Murawjow wpajał poczucie bycia wybrańcem, ściągniętym z głębi Rosji dla ratowania wielkiej wspólnej sprawy. Oddanie i gorliwość wzmacniane były za sprawą roztoczenia ochronnego parasola. Wileński generał-gubernator wielokrotnie dawał do zrozumienia, że będzie stać murem za swoimi podwładnymi nawet w sytuacjach, gdy ci dopuszczają się pewnych uchybień. „Nie

¹³ Российский Государственный Исторический Архив (dalej: РГИА), ф. 381, оп. 6, д. 2808, к. 24.

¹⁴ W latach 1863-1865 tylko do czterech guberni (witebskiej, grodzieńskiej, mińskiej i mohylewskiej) sprowadzono ogółem 4619 urzędników rosyjskich. W tychże guberniach na początku 1866 r. zatrudnionych było 4663 urzędników „niepolskiego pochodzenia”. Murawjow zdecydowanie zaniża te szacunki. W swoim raporcie skierowanym w kwietniu 1865 r. do cara wspomina o liczbie około 3 tysięcy nowych urzędników sprowadzonych z centralnych guberni, zaś w swoich wspomnieniach mówi jedynie o tysiącu Rosjan nominowanych na posady w guberniach litewsko-białoruskich. Zob.: С. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.*, Минск 1980, s. 49-50; А.Ф. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864-1917 г.*, Гродна 2001, s. 87; *Pamiętniki Michała Mikotajewicza Murawiewa („Wieszatiela”) ...*, s. 35-40.

bójcie się odpowiedzialności, nie ograniczajcie się tym, co powie wam komisja śledcza [...] to wszystko was nie obowiązuje” – tak zachęcano podwładnych do korzystania z pełni praw stanu wojennego¹⁵.

Najważniejszym jednak lepiszczem konsolidującym aparat administracyjny wokół osoby Murawjowa były profity ekonomiczne i gwarancje finansowe. W niespełna dziesięć miesięcy od objęcia urzędu wileński generał-gubernator wyjednał dodatek w wysokości 50% otrzymywanego wynagrodzenia dla wszystkich pracowników zatrudnionych w kraju Północno-Zachodnim w instytucjach podległych resortowi Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (III 1864). Murawjowowi przyznano także oddzielne prawo wynagradzania według swojego uznania funkcjonariuszy policji dodatkami w wysokości nieprzekraczającej połowy dotychczasowego uposażenia. Fundusze miały pochodzić z podatku kontrybucyjnego ściąganego z polskiego ziemiaństwa¹⁶. Analogiczny przywilej przyznano także urzędnikom pracującym w guberniach ukraińskich¹⁷. Jakby tego było mało, to w tym samym dniu 5/17 marca 1864 r. wydano w charakterze uzupełnień kolejne rozporządzenie, w myśl którego zagwarantowano szczególne ulgi i przywileje Rosjanom pragnącym nabyć na Ziemiach Zabrzanych (w 9 guberniach) majątki z rąk prywatnych (chodziło głównie o majątki zadłużone), jak też w dobrach państwowych. Nabyte przez Rosjan dobra nie mogły przejść w drodze sprzedaży i zastawów w ręce polskich właścicieli¹⁸. Budowane na gruncie osobistych zobowiązań i ekonomicznych zależności wsparcie aparatu administracyjnego dla osoby i polityki Murawjowa sprzyjało tworzeniu mitu o sprawnym zarządcy i oddanych mu na służbie urzędników zwłaszcza, gdy równolegle szły za tym poprawa pozycji społecznej (awans urzędniczy, odznaczenia, szerokie kompetencje, przywileje) oraz materialnej (różnego rodzaju dodatki, nagrody itp.).

Konsolidowane wokół osoby wileńskiego generała-gubernatora struktury administracji państwowej, sądowniczej, oświatowej, policyjnej i wojskowej, powiązane szeregiem osobistych i służbowych zależności i relacji, stworzyły w krótkim czasie specyficzny model postaw ideowych oraz funkcjonowania urzędników, potocznie określanymi mianem kadr wywodzących się ze „szkoły murawjowowskiej”. Niekiedy wręcz mówiono, iż sprowadzeni przez Murawjowa urzędnicy, to nie urzędnicy, ale „murawjowowscy działacze” (муравьевские деятели)¹⁹. Na barkach tej grupy legło zadanie wcielenia w życie najważniejszych reform, jakie przygotował i forsował nowy zwierzchnik guberni

¹⁵ Н.К. Имеретинский, *Воспоминания о Графе М.Н. Муравьеве*, „Исторический вестник” 1892, № 12, s. 628-629.

¹⁶ Zob.: *Об увеличении содержания и выдачи пособий, подъемных и прогонных денег Русским чиновникам ведомства Министерства Внутренних Дел в северо-западном крае*, ПСЗРИ II, t. 39, отд.1, 1864, Nr 40 655, s. 203-204.

¹⁷ Ibidem, Nr 40656, s. 204.

¹⁸ Paragraf 26 tych przepisów mówił: „Wszystkim nabywcom majątków korzystającym w jakikolwiek sposób z ulg, przywilejów i środków określonych w tych przepisach, jak i ich następców oraz zastępców, zabrania się je sprzedawać, zastawiać za długi lub w inny sposób zbywać osobom polskiego pochodzenia i Żydom”. W uzupełnieniu tych praw dodawano, że Żydom dozwala się w tych majątkach pełnić funkcje gorzelników oraz dzierżawców karczm. ПСЗРИ II, t. 41, Отд. 1, 1864, Дополнение к XXXIX-му тому Второго Собрания Законов Российской империй, Nr 40656a, s. 3-6.

¹⁹ РГИА, ф. 908, оп. 1, д. 195, к. 3-4.

litewsko-białoruskich. Ta grupa społeczna w dużym stopniu przyczyniła się także do wykreowania mitu wielkiego, mądrego, wielkodusznego, nieprzekupnego i sprawiedliwego wielkorządcy Litwy, prawdziwego obrońcy interesów rosyjskich na zachodnich rubieżach Cesarstwa. Co ważne zarówno model szkoły urzędniczej, jak też mit o wielkości Murawjowa budowało przede wszystkim to otoczenie wileńskiego generała-gubernatora, które było niebywale hojnie wynagradzane przez swojego protektora z funduszy gromadzonych z kar finansowych i represji ekonomicznych nakładanych na polskich mieszkańcach Ziem Zabranych.

Poza kadrą urzędniczą podobne formy protekcjonizmu stosował Murawjow także wobec duchowieństwa prawosławnego oraz wybranych grup społecznych. Sprawdzanym kapłanom „misjonarzom prawosławia i rosyjskości” zapewnił liczne ulgi, przywileje, dodatki służbowe, wspomnienie materialne i pomoc administracji państwowej.

Ruchy kadrowe w Kraju Północno-Zachodnim wyraźnie wyhamowały po 1865 r., gdyż następca Murawjowa – Konstantin von Kaufman, zwolennik dotychczasowego kursu i stronnik Murawjowa niewiele ingerował w struktury administracyjne i rotację urzędnicze, uznając dzieło rusyfikacji administracji państwowej za ukończone. Podobnie było w latach urzędowania kolejnego wielkorządcy Litwy Eduarda Baranowa. Wykazywana przez niego pasywność, słaba orientacja w sytuacji społeczno-politycznej kraju, poddawanie się wpływowi otoczenia, geograficzny i emocjonalny dystans do spraw związanych z zarządzaniem Kraju Północno-Zachodniego sprawiły, że Baranow w niewielkim stopniu naruszył struktury administracyjne Kraju Północno-Zachodniego. Istotne zmiany nastąpiły dopiero za czasów jego następcy - Aleksandra Potapowa, który w odróżnieniu od swoich poprzedników, stosunkowo długo, bo aż sześć lat sprawował urząd wileńskiego generała-gubernatora (1868-1874).

Potapow zasadniczo różnił się od Murawjowa w swoich analizach sytuacji społeczno-politycznej oraz zapatrywaniach na politykę władz rosyjskich wobec Ziem Zabranych. Całkowicie natomiast podzielał poglądy Murawjowa na temat znaczenia i roli korpusu administracyjnego w systemie zarządzania Krajem Północno-Zachodnim. Podobnie jak Murawjowa, dużą rolę przywiązywał do pozyskania i otoczenia się odpowiednio zaufaną i oddaną sobie kadrą urzędniczą, której gorliwość i lojalność gwarantowała sukces w realizacji wytyczonych zadań. Nic też dziwnego, że realizację swoich koncepcji nie zamierzał powierzać zwolennikom surowego kursu, wyselekcjonowanym przez Murawjowa kadrom urzędniczym. Mając stosunkowo dobre rozeznanie w składzie personalnym administracji państwowej guberni litewsko-białoruskich – część jej dokładnie poznał, gdy służył u boku Murawjowa – jeszcze przed przybyciem do Wilna sporządził odpowiedni wykaz osób, które należało mianować lub też zwolnić z zajmowanych stanowisk²⁰. Wyjaśniając potrzebę przeprowadzenia zmian w administracji państwowej twierdził, że w kraju, w którym nadal „walczy się w buntowniczym nastawieniem Polaków oraz socjalistycznym nastawieniem niektórych działaczy rosyjskich”, korpus urzędniczy powinien wyróżniać się szczególnym oddaniem i prawomyślnością polityczną²¹.

²⁰ Отдел Рукописей Российской Национальной Библиотеки (dalej: ОР РНБ), ф. 856, ед. хран. 5, к. 260-261.

²¹ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 354, к. 3

Zaraz po przybyciu do Wilna, podczas pierwszej zwyczajowej prezentacji podległego mu korpusu urzędniczego, Potapow oficjalnie poinformował o zwolnieniu z urzędu kierownika Tymczasowej Komisji do spraw Włościańskich Nikołaja Abramowicza Zubkowa oraz kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Iwana Piotrowicza Kornilowa²². Obaj ci urzędnicy uchodzili za jednych z głównych filarów systemu murawjowowskiego i zwolenników restrykcyjnego kursu. Wkrótce potem Wilno opuścili gubernator Stiepan Fiodorowicz Paniutin, prezes Wileńskiej Izby Skarbowej Andriej Iwanowicz Połozow oraz przewodniczący Komisji do spraw Poprawienia Sytuacji Żydów Wasilij Aleksandrowicz Tarasow. Zdymisjonowani urzędnicy także dali się wcześniej poznać, jako gorliwi wykonawcy kursu politycznego, wyznaczonego przez Murawjowa i kontynuowanego przez Kaufmana²³. Po czyszkach dokonanych w Wilnie na wyższych urzędach stopniowo wymieniono wszystkich gubernatorów²⁴.

Usunięcie najsilniejszych oponentów otworzyło Potapowowi drogę do przeprowadzenia rosząd na niższych szczeblach administracji państwowej. Rozpoczynając od własnego podwórka Potapow usunął ze składu podległej mu Kancelarii Wileńskiego Generała-Gubernatora zastępcę kierownika Iwan Akimowicza Nikotina²⁵ oraz połowę (dwóch z czterech) naczelników wydziałów. Jeszcze większe zmiany zaszły na stanowiskach referentów (столоначальников). Z dawnego grona sześciu ostał się tylko jeden. Podobne selekcje przeprowadzono w ośmioosobowej grupie urzędników do specjalnych poruczeń. Z tymi obowiązkami pożegnało się pięć osób, zastąpionych przez oddanych Potapowowi zauszników. Z Wilna wydano wreszcie dwóch apologetów Murawjowa. Pierwszy z nich Wasilij Fiodorowicz Racz (Ratsch)²⁶, autor kilkutomowej pracy historycznej („Сведений о польском мятеже в Северо-Западной России”), opuścił stanowisko pomocnika naczelnika artylerii Wileńskiego Okręgu Wojskowego, zaś drugi Nikołaj Walerianowicz Gogel²⁷, autor broszury „Исафат

²² ОР РНБ, ф. 377, ед. хр. 729., к. 5.

²³ „Московские ведомости” 1868, № 89. 27 апреля; № 90. 28 апреля; *Адрес-Календар Виленского Генерал-Губернаторства на 1868 год*, сост. А. Сементовский, Санкт-Петербург 1868, s. 8, 24

²⁴ И.Н. Захарьин, *Воспоминания о Белоруссии (1864-1870 гг. Из записок мирового посредника)*, „Исторический Вестник” 1884, № 4, s. 83-84.

²⁵ *Адрес-Календар Виленского Генерал-Губернаторства на 1868 год*, сост. А. Сементовский, Санкт-Петербург 1868, s. 2, 3

²⁶ W.F. Racz (?-1870), publicysta wojskowy, generał-major. Służbę w Kraju Północno-Zachodnim rozpoczął przy boku Murawjowa, który też zlecił mu opisanie powstania styczniowego w guberniach litewsko-białoruskich. W tym celu otrzymał zezwolenie na uczestniczenie w pracach komisji śledczych oraz korzystanie z materiałów archiwalnych. Dwa pierwsze tomy pracy „Сведений о польском мятеже в Северо-Западной России” wydane zostały w Wilnie w 1867 i 1868 r.. W trakcie przygotowania trzeciego tomu Racz popadł w konflikt z Potapowem i został usunięty z urzędu. Nie dokończył swego dzieła. *Энциклопедический словарь*, изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, т. 26, С.-Петербург 1899, s. 367. Zob. też «Виленский Вестник» 1870, № 23; „Голос” 1870, № 56; А. Мосолов, *Виленские очерки* (1863-1865 гг.). (Из воспоминаний очевидца), „Русская старина” 1883, т. 40, декабрь. s. 576; *Depolonizacja Ziemi Zabraných ...*, t. 1, dokument 13, przypis 49.

²⁷ N.W. Gogel (1838-1870), publicysta wojskowy, podpułkownik, od 1860 r. służył w Kraju Północno-Zachodnim. Brał udział w tłumieniu powstania styczniowego uczestnicząc w pięciu potyczkach w guberni grodzieńskiej. W listopadzie 1865 r. został z rozkazu K. Kaufmana mianowany członkiem Wileńskiej Komisji Śledczej. Prace w tej komisji wykorzystał do opublikowania w Wilnie w 1866 r.

Огрызко и Санкт-Петербургский ржонд в деле последнего мятежа», wydany został z grupy urzędników pozostających w dyspozycji dowódcy Wileńskiego Okręgu Wojskowego²⁸.

Odsuwanych urzędników zastępowali znani Potapowowi, niekiedy spokrewnieni, a przede wszystkim obdarzeni jego zaufaniem nowi współpracownicy. Na pomocnika wileńskiego generała-gubernatora do spraw cywilnych Potapow wybrał swojego rówieśnika i zarazem kolegę z ławki szkolnej księcia Piotra Romanowicza Bagrationa²⁹. Książę Bagration miał zapewne swój udział w obsadzeniu urzędu wileńskiego naczelnika wojennego, którym został Aleksander Nikołajewicz Belendorf, prywatnie żonaty z siostrą księcia Bagrationa - Jelizawietą Romanowną³⁰.

O powołaniu na urząd wileńskiego gubernatora kontradmirała Iwana Aleksiejewicza Szestakowa³¹ przesądziła z kolei znajomość zawarta w czasach, gdy Potapow pełnił stanowisko atamana Okręgu Wojsk Dońskich, zaś podległy mu urząd naczelnika Taganrogu sprawował Szestakow³². Przyjaźń atamana i kontradmirała była na tyle silna, że obaj niemal równocześnie przenieśli się do Wilna. W Kownie za sprawą Potapowa urząd gubernatora objął natomiast książę Michaił Aleksandrowicz Oboleński³³. O jego nominacji przesądziły tym razem powiązania rodzinne. Potapow żonaty był z siostrą Oboleńskich, co zaważyło także na tym, że drugi z braci Oboleńskich - Wasilij Aleksandrowicz objął w Grodnie urząd prezesa Izby Skarbowej. Nowym kuratorem

79-stronicowej pracy «Иосафат Огрызко и Санкт-Петербургский ржонд в деле последнего мятежа» (Jozafat Ohryzko i Rząd sanktpetersburski w sprawie ostatniego buntu). Drugie wydanie wyszło w roku 1867 w Petersburgu. Ponieważ opracowanie Gogela ujawniało wiele szczegółów dotyczących postępowania władz rosyjskich oraz działalności władz powstańczych, dlatego też uznano je za kompromitujące i nakazano w całości zniszczyć. Po otrzymaniu dymisji w 1869 r. Gogel pozostał w Wilnie, gdzie też zmarł 14/26 XI 1870 r. *Новый энциклопедический словарь*, изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, т. 13, Санкт-Петербург [1913], s. 862

²⁸ Отдел Рукописей Российской Государственной Библиотеки (dalej: ОР РГБ), ф. 126, ед. хран. 5, к. 37; „Московские ведомости” 1869, №44.

²⁹ Piotr R. Bagration (1818-1876) podobnie, jak Potapow, ukończył gwardyjską szkołę podchorążych w Petersburgu. Od 1854 r. pełnił urząd komendanta Cesarskiej Kwatery Głównej oraz komendanta Własnego Jego Cesarskiej Mości Konwoju. Przed przyjazdem do Wilna pełnił urząd gubernatora twerskiego (1862-1868). „Русский инвалид” 1876, № 15; „Голос” 1876, № 18;

³⁰ А.А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005, s. 176.

³¹ Iwan A. Szestakow (1820-1888) służbę wojskową rozpoczął we flocie czarnomorskiej. W latach 1855-1859 był adiutantem wielkiego księcia Konstantego Nikołajewicza. W latach 1862-1864 dowodził eskadrą na Morzu Śródziemnym. W latach 1866-1868 pełnił urząd naczelnika Taganrogu - miasta portowego w Okręgu Wojsk Dońskich. W Taganrogu za staraniem Szestakowa wprowadzono oświetlenie gazowe miasta, żeglugę wodną na Morzu Azowskim oraz wybudowano połączenie kolejowe z Charkowem i Rostowem nad Donem. Zob. И. А. Шестаков, *Полвека обыкновенной жизни. Воспоминания*, „Русский архив” 1873, № 1, s. 166-199.

³² ОР РНБ, ф. 856, ед.хр. 5, к. 258.; В.П. Мещерский, *Мои воспоминания*, ч. 2, (1865-1881 гг.), Санкт-Петербург 1898, s. 105-106.

³³ Michaił A. Oboleński (1821-1886) przed objęciem stanowiska w Kownie pełnił urząd twerskiego wicegubernatora. Zob. „Русский архив” 1886, т. 2; *Энциклопедический словарь*, изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, т. 21А, Санкт-Петербург 1897, s. 546.

Wileńskiego Okręgu Naukowego został Pompej Nikolajewicz Batuszkow³⁴, zatrudniony wcześniej w Departamencie Spraw Duchownych Obcych Wyznań. Na uwolnione stanowisko przewodniczącego Komisji do spraw włościańskich Potapow mianował Dmitrija Pawłowicza Jeremiejewa³⁵. Wileński generał-gubernator poznał go bliżej podczas służby w Nowoczerkasku. Jeremiejew w tym czasie z polecenia MSW zajmował się sprawami włościańskimi nad Donem. Osobiste zależności podbudowane bliską znajomością i zażyłymi relacjami towarzysko-rodzinnymi miały w ocenie Potapowa gwarantować skuteczność i stabilizację sprawowanego urzędu.

Nieco inne zasady obowiązywały podczas rotacji na mniej eksponowanych stanowiskach. Tu najczęściej kierowano się kryterium wykształcenia zastępując usuwanych urzędników ściągniętymi ze stolicy absolwentami uniwersytetów, zwłaszcza młodymi prawnikami. Szczególną uwagę w wymianie kadr urzędniczych Potapow skierował na pośredników pokoju - było ich w sumie 201³⁶. Według prasowych doniesień „Moskiewskich Wiadomości” za sprawą Potapowa zdymisjonowano 40 pośredników pokoju, zaś kolejnych 80 przeniesiono na inne stanowiska, co oznaczało, że ponad połowa urzędników odpowiedzialnych za realizację reformy włościańskiej została wymieniona³⁷.

Przypisując administracji państwowej duże znaczenie w realizacji autorskiego programu politycznego Potapow nie szczędził trudu, aby podległe sobie struktury odpowiednio wzmocnić i rozbudować. Sam domagał się posiadania szerokich uprawnień w zakresie reorganizacji służb administracyjnych oraz otrzymania odpowiednio wysokich funduszy na uposażenie wyższych urzędników oraz prace kancelaryjne. Efektem tych zabiegów było m.in. przyznanie w połowie 1870 r. kancelariom gubernatorów w Wilnie, Grodnie i Kownie dodatkowych środków w wysokości 4 tysięcy rubli rocznie, zaś gubernatorom dodatków służbowych w wysokości 6 tysięcy rubli rocznie³⁸. W rozbudowie aparatu administracyjnego Potapow wyróżniał się nawet większym rozmachem od Murawjowa. W latach 1863-1868 wydatki na utrzymanie Kancelarii Wileńskiego Generała-Gubernatora wzrosły prawie czterokrotnie (z poziomu 17 519 rubli do 68 247 rb.)³⁹. Rozbudowie uległa także struktura i obsada kancelarii. Jeśli przy Baranowie w Kancelarii Wileńskiego Generała-Gubernatora znajdowało

³⁴ Pompej N. Batuszkow (1811-1892) służbę w Kraju Północno-Zachodnim rozpoczął w 1850 r., kiedy to został skierowany do dyspozycji wileńskiego generała-gubernatora, a następnie objął urząd kowieńskiego wicegubernatora. Na tym stanowisku kierował wydziałem szkolnym, po czym został zastępcą kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego. W latach 1857-1867 pracował w MSW na stanowisku wicedyrektora Departamentu Spraw Duchownych Obcych Wyznań. Zob.: П. Н. Батюшков (некролог), „Исторический вестник” 1892, № 7, s. 579-580; М. И. Городецкий, Батюшков, Помпей Николаевич, [w:] С. А. Венгеров, Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. т. 2. Санкт-Петербург 1891, s. 257-258.

³⁵ Dmitrij P. Jeremiejew (1830-1894) w latach 1861-1862 pełnił urząd pośrednika pokoju w jednym z powiatów guberni kazańskiej, a od 1865 r. wstąpił na służbę MSW.

³⁶ Адрес-Календар Виленского Генерал-Губернаторства на 1868 год, сост. А. Сементовский, Санкт-Петербург 1868, s. 245-282.

³⁷ ХЗ, Из Вильны, „Московские ведомости” 1869, № 59.

³⁸ ГАРФ, ф. 109, 1 эксп., оп. 43, 1868 г. д. 122, к. 104-105.

³⁹ РГИА, ф. 1250, оп. 2, д. 37, к. 155.

się 32 urzędników bez określonych zajęć i stanowisk, to już przy Potapowie liczba ta wzrosła prawie do stu⁴⁰.

Jak można się domyślić przyjęty przez Potapowa program wymiany składu administracji państwowej wywołało wiele utyskiwań i skarg. Szczególne zaniepokojenie zmianami w korpusie urzędniczym wyrażali zwolennicy utrzymania na Ziemiach Zabrzanych reakcyjnego kursu, tzw. „murawjowowsy działacze”, w tym m.in. pośrednicy pokoju⁴¹. Na łamach wpływowych i poczytnych pism rosyjskich piętnowano politykę lustracji, odchodzenie o wyznaczonego przez Murawjowa kierunku, a przy okazji nagłaśniano narastające niezadowolenie niektórych środowisk oraz informowano o konfliktach w środowisku urzędniczym Kraju Północno-Zachodniego⁴². Ta ostatnia kwestia stała się szczególnie aktualna, gdy na jaw wyszły narastające napięcia, przerodzone ostatecznie w otwarty konflikt, między Potapowem, a ściągniętym przez niego na urząd wileńskiego gubernatora kontradmirałem Szestakowem. Zaprzyjaźnieni od kilku lat panowie niemal w ciągu jednego dnia stali się wrogami. Źródłem konfliktu okazało się odmienne zapatrywania na kwestię realizacji reformy chłopskiej, a iskrą zapalną głośny „cyrkularz Potapowa”⁴³. Konflikt personalny ostatecznie doprowadził do dymisji z urzędu wileńskiego gubernatora Iwana A. Szestakowa. Nieprzychylny Potapowowi Władimir Mieszczerski odejście wileńskiego gubernatora skwitował stwierdzeniem: „Potapow okazał się całkowicie winnym, ale ze swojego stanowiska zleciał Szestakow”⁴⁴.

Trudniej było wydalic również źle dobranego współpracownika, jakim okazał się gubernator kowieński Michaił A. Oboleński. Ten otwarcie ciążył ku słowianofilom i kategorycznie sprzeciwiał się zniesieniu podatku kontrybucyjnego, niemniej jednak czuł się bezkarnym, a to z powodu szwagrostwa z Potapowem.

W porównaniu z Oboleńskim znacznie groźniej wyglądał konflikt z nowym kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego Pompejem Batuszkowem. Od samego początku Batuszkow starał się skupić wokół siebie jak największe grono zwolenników twardego kursu⁴⁵ otwarcie przy tym krytykując liberalizm wileńskiego generała-gubernatora. Nieuchronna konfrontacja zakończyła się podobnie, jak w przypadku Szestakowa, to jest zdymisjonowaniem kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego.

W ciągu dwóch lat Potapow z drogi do wyznaczonych przez siebie celów usunął lub zneutralizował głównych oponentów i politycznych adwersarzy. Zakończona zwycięstwem konfrontacja z Szestakowem i Batuszkowem w dużym stopniu przyczyniła się do upowszechnienia nie do końca prawdziwych opinii o polonofilskich skłonnościach wileńskiego generała-gubernatora, którego rządu wkrótce zaczęto nazywać

⁴⁰ Ibidem, k. 133; ОР РНБ, ф. 856, ед. хр. 5, к. 315; А. Гене, *Виленские воспоминания*, „Русская старина” 1914, № 6, s. 590.

⁴¹ Por. В.П. Мещерский, *Мои воспоминания*, ч. 2, (1865-1881 гг.), Санкт-Петербург 1898, s. 111-112.

⁴² Zob. XZ, *Из Вильны*, „Московские ведомости” 1869. № 31, 59; ГАРФ, ф. 109, 4 эксп, оп. 209, 1869 г., д. 98. к. 1-2, 4, 7-10; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3, к. 13, 14.

⁴³ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания*, ч. 2, (1865-1881 гг.), Санкт-Петербург 1898, s. 111.

⁴⁴ Ibidem, s. 110

⁴⁵ Ibidem, s. 110-111.

„potapowszyczną”. Jak wspominał po latach jeden z rosyjskich urzędników za czasów Potapowa w Kancelarii Wileńskiego Generała-Gubernatora „polskie zabiegi zyskiwały akceptację, a szczególnymi sukcesami kończyły się starania i prośby kobiet”⁴⁶.

Zarzuty kierowane pod adresem Potapowa padały nie tylko ze strony określonego grona rosyjskich urzędników w Wilnie. Podnosili je także przywódcy i działacze obozu reakcyjnego, w tym także dopiero co usunięty ze stanowiska Batuszkow. Po przeniesieniu się do Moskwy, gdzie objął przewodnictwo nad Prawosławnym Towarzystwem Misyjnym oraz Moskiewskim Komitetem Słowiańskim, wzmocnił sojusz z obozem Michała Katkowa oraz Aleksandra Aksakowa, szerząc w tym gronie „skargi i żale na Potapowa, że ten działa jak zdrajca, który wiekopomną robotę Murawjewa psuje i niszczy”⁴⁷. Skargi te niewielki jednak odniosły skutek, zaś cieszący się zaufaniem cara Aleksandra II wileński generał-gubernator mógł przez kolejne kilka lat (do 1874) kontynuować swoją politykę kadrową.

Dokonane w latach rządów Michała Murawjowa oraz Aleksandra Potapowa zmiany w korpusie administracji państwowej dają podstawy do wysunięcia kilku wniosków. Nie ulega wątpliwości, że w porównaniu z okresem wcześniejszym, jak też późniejszym w latach 60-tych XIX w. przeprowadzono największą w skali wymianę kadr urzędniczych w administracji państwowej Kraju Północno-Zachodniego. Wymiana personelu urzędniczego dyktowana była zarówno względami politycznymi, jak też podporządkowana była interesom, często osobistym, wileńskich generałów-gubernatorów. Charakter i przejawy polityki kadrowej w dużym stopniu zależały zatem od kierunku i przesileń w polityce wewnętrznej władz carskich wobec zachodnich rubieży Cesarstwa Rosyjskiego, jak też kompetencji i autonomii urzędu wileńskiego generała-gubernatora w zakresie restrukturyzacji służb administracyjnych. Nie bez znaczenia w tym wszystkim pozostawała osobowość, zapatrywania, kreślone koncepcje, czy też pozycja na dworze cesarskim poszczególnych zwierzchników Kraju Północno-Zachodniego. W tym miejscu warto zaznaczyć, że zmiany w korpusie administracyjnym starano się wykorzystać dla wzmocnienia pozycji urzędu i osoby wileńskiego generała-gubernatora poprzez budowanie kadrowego, strukturalnego i społecznego zaplecza.

Podobny charakter zmian, choć z różnych przyczyn w mniejszej skali, możemy w tym czasie zaobserwować także w generał-gubernatorstwie kijowskim. Jedynie w Królestwie Polskim skala i tempo czystek administracyjnych były porównywalne z Krajem Północno Zachodnim.

Zmiany w strukturze i obsadzie personalnej administracji państwowej zmieniły dotychczasową hierarchię i ustrój administracyjny, czego przykładem mogą być swojego rodzaju awanse społeczne urzędów pośredników pokoju, wojennych naczelników, zarządów żandarmerii, jak też idące za tym finansowe i prestiżowe różnicowanie personelu urzędniczego, będące w dużym stopniu efektem wprowadzenia dla wybranych kategorii różnego rodzaju dodatków przywilejów i zabezpieczeń prawnych. Co istotne przy reorganizacji administracji państwowej ośrodki administracji lokalnej okazały się mieć decydujący wpływ na dobór i selekcję korpusu urzędniczego.

⁴⁶ A. Gene, *Виленские воспоминания*, „Русская старина” 1914, № 6, s. 582.

⁴⁷ J. Titius, *Ze wspomnień doktora J. Titiusa*, „Przegląd Wileński”, 1922, nr 9-10, s. 5.

Zwrócić należy także uwagę na to, że dokonane w latach 60-tych XIX w. zmiany przyczyniły się do ukształtowania i utrwalenia na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego nowego typu urzędnika – misjonarza, krzewiciela i obrońcy rosyjskich wartości, propagatora rosyjskiej kultury i wiary prawosławnej. Co ważne urzędnika odpowiednio wyselekcjonowanego, gdyż w wymianie kadr kierowano się przede wszystkim kryterium narodowościowym, religijnym, terytorialnym. Ten typ urzędnika przejmując też główną rolę w przekazie informacji między centrum a prowincją, w kreowaniu lokalnej polityki, tworzeniu stereotypów, jak też ferowaniu opinii na temat panującej w kraju sytuacji społeczno-politycznej.

Na koniec podkreślić należy, że tempo i skala przemian w strukturze i ustroju administracji państwowej w Kraju Północno-Zachodnim zależna była nie tylko od uwarunkowań politycznych i ambicji poszczególnych wielkorządców, ale także od zasobów personalnych oraz możliwości finansowych Cesarstwa Rosyjskiego.

BIBLIOGRAFIA

źródła

Российский Государственный Исторический Архив, Санкт-Петербург, ф. 381, оп. 6, д. 2808; ф. 908, оп. 1, д. 195; ф. 1250, оп. 2, д. 37; ф. 1282, оп. 2, д. 354.

Государственный Архив Российской Федерации, Москва, ф. 109, 1 эксп., оп. 43, 1868 г. д. 122; ф. 856, ед. хр. 5; 4 эксп., оп. 209, 1869 г., д. 98.

Отдел Рукописей Российской Национальной Библиотеки, Санкт-Петербург, ф. 377, ед. хр. 729; ф. 856, ед. хран. 5.

Отдел Рукописей Российской Государственной Библиотеки, Москва, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3; ф. 126, ед. хран. 5.

«Виленский Вестник» 1870, № 23.

„Голос” 1870, № 56, 1876, № 18.

„Московские ведомости” 1868, № 89, 90; 1869, № 44.

„Русский инвалид” 1876, № 15.

ПСЗРИ II, т. 39, *отд.1*, 1864, № 40 655, 40656; т. 41, *Отд. 1*, 1864, № 40656а.

Адрес-Календар Виленского Генерал-Губернаторства на 1868 год, сост. А. Сементовский, Санкт-Петербург 1868.

Гене А., *Виленские воспоминания*, „Русская старина” 1914, № 6.

Городецкий М. И., *Батюшков, Помпей Николаевич*, [w:] С. А. Венгеров, *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых*. т. 2. Санкт-Петербург 1891,

Записки Сельского Священника, „Русская старина” 1881, № 1-3.

Захарьин И.Н., *Воспоминания о Белоруссии (1864-1870 гг. Из записок мирового посредника)*, „Исторический Вестник” 1884, № 4.

Захарьин И.Н., *Воспоминания о службе в Белоруссии. 1864-1870 гг.: (Из записок мирового посредника)*, „Исторический вестник” 1884, № 3.

Захарьин И.Н., *Тени прошлого. Рассказы о былых делах*, Санкт-Петербург 1885.

Имеретинский Н.К., *Воспоминания о Графе М.Н. Муравьеве*, „Исторический вестник” 1892, № 12.

Мещерский В.П., *Мои воспоминания*, ч. 2, (1865-1881 гг.), Санкт-Петербург 1898.

Мосолов А., *Виленские очерки (1863-1865 гг.)*. (Из воспоминаний очевидца), „Русская старина” 1883, т. 40, декабрь.

- П.Н. Батюшков (некролог), „Исторический вестник” 1892, № 7.
- Шестаков И. А., *Полвека обыкновенной жизни. Воспоминания*, „Русский архив” 1873, № 1. XZ, Из Вильны, „Московские ведомости” 1869. № 31, 59.
- Titius J., *Ze wspomnień doktora J. Titiusa*, „Przegląd Wileński”, 1922, nr 9-10.
- Woyniłłowicz E., *Wspomnienia. 1847-1928*, cz. 1, Wilno, 1931.
- Новый энциклопедический словарь*, изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, t. 13, Санкт-Петербург [1913].
- Энциклопедический словарь*, изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, t. 26, Санкт-Петербург 1899.
- literatura**
- Комзолова А.А., *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005.
- Самбук С., *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.*, Минск 1980, Смалянчук А.Ф., *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864-1917 г.*, Гродна 2001.
- Sikorska-Kulesza J., *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995.
- Wiech S., *Depolonizacja Ziemi Zabranych (1864-1914). Konsepcje – mechanizmy decyzyjne - realizacji*, t. 1, Litwa i Białoruś. *Od Murawjowa do Baranowa (1864-1868)*, Kielce 2018.